

TURIZM DETERMINANTLARI VA ULARNING IQTISODIY O'SISHGA TA'SIRI: O'ZBEKISTON MISOLIDA EMPIRIK TAHLIL

PhD **Makhkamov Temur**

Toshkent shahridagi Xalqaro Vestminster universiteti

ORCID: 0000-0001-9305-3221

t.makhkamov@wiut.uz

Annotatsiya. Ushbu maqola O'zbekistonda xalqaro turistlar soniga ta'sir etuvchi asosiy omillarni va turizmning iqtisodiy o'sishga hissasini empirik jihatdan tadqiq etadi. 2012–2023 yillarga oid yillik ma'lumotlar asosida Pesaran, Shin va Smit (2001) tomonidan ishlab chiqilgan autoregression taqsimlanmagan kechikish (ARDL) modeli qo'llanilgan. Kointegratsiya uchun F-statistika (7,701) 5% ahamiyat darajasida yuqori kritik chegaradan (3,79) oshib ketgani uzoq muddatli munosabatning mavjudligini tasdiqlamoqda. Xato-korreksiya koeffitsienti (-0,6424) muvozanatdan og'ishning har yili taxminan 64% tuzatilishini ko'rsatadi. Uzoq muddatda turistlar sonining YaIMga ta'sir elastikligi 0,0075 bo'lib, bu turizm-o'sish gipotezasini qo'llab-quvvatlaydi. Savdo ochiqligi va valyuta kursi iqtisodiy o'sishning eng muhim omillari hisoblanadi. Maqola O'zbekiston uchun empirik adabiyotlarga hissa qo'shib, meros turizmi, infratuzilma va valyuta kursi barqarorligi bo'yicha siyosiy tavsiyalar taqdim etadi.

Kalit so'zlar: turizm, iqtisodiy o'sish, ARDL, kointegratsiya, savdo ochiqligi, valyuta kursi, O'zbekiston.

ДЕТЕРМИНАНТЫ ТУРИЗМА И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ЭКОНОМИЧЕСКИЙ РОСТ: ЭМПИРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ НА ПРИМЕРЕ УЗБЕКИСТАНА

PhD **Махкамов Темур**

Международный Вестминстерский университет в городе Ташкенте

Аннотация. В данной статье эмпирически исследуются основные детерминанты въездного туризма в Узбекистане и вклад туризма в экономический рост страны. На основе годовых данных за 2012–2023 годы применяется метод тестирования на коинтеграцию в рамках авторегрессионной модели с распределёнными лагами (ARDL), разработанной Pesaran, Shin and Smith (2001). F-статистика теста на границы (7,701) превышает верхнее критическое значение (3,79) на 5%-ном уровне значимости, что подтверждает существование долгосрочной коинтеграционной связи. Коэффициент коррекции ошибок (-0,6424) свидетельствует о том, что примерно 64% отклонений от долгосрочного равновесия устраняются в течение одного года. Долгосрочная эластичность прибытий туристов по ВВП оценивается в 0,0075, что согласуется с гипотезой роста, ведомого туризмом. Открытость торговли и обменный курс являются наиболее значимыми каналами. Статья вносит вклад в эмпирическую литературу по Узбекистану и предлагает рекомендации в области развития туризма.

Ключевые слова: туризм, экономический рост, ARDL, коинтеграция, открытость торговли, обменный курс, Узбекистан.

DETERMINANTS OF TOURISM AND THEIR IMPACT ON ECONOMIC GROWTH: EVIDENCE FROM UZBEKISTAN

PhD **Makhkamov Temur**

Westminster International University in Tashkent

Abstract. *This article empirically investigates the determinants of inbound tourism in Uzbekistan and the contribution of tourism to economic growth. Annual data for 2012–2023 are analysed using the Autoregressive Distributed Lag (ARDL) bounds testing framework of Pesaran, Shin and Smith (2001). The bounds test F-statistic of 7.701 exceeds the upper critical bound of 3.79 at the 5% significance level, confirming a long-run cointegrating relationship. The error-correction coefficient of -0.6424 indicates approximately 64% annual adjustment toward equilibrium. The long-run elasticity of tourist arrivals on GDP is estimated at 0.0075, consistent with the tourism-led growth hypothesis. Trade openness and exchange rate are the most significant growth channels. The paper contributes to the empirical literature on Uzbekistan and provides policy recommendations for tourism and exchange rate management.*

Keywords: *tourism, economic growth, ARDL, cointegration, trade openness, exchange rate, Uzbekistan.*

Kirish.

Turizm dunyodagi eng tez rivojlanayotgan tarmoqlardan biri bo'lib, ko'plab rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarda iqtisodiy rivojlanishning muhim ustuniga aylangan. Rivojlanayotgan iqtisodiyotlar uchun turizm xorijiy valyuta tushumlarini ko'paytirish, ish o'rinlari yaratish va infratuzilmaga investitsiyalarni jalb qilish imkonini beradi. So'nggi o'n yilliklarda akademik adabiyotlarda turizm kengayishi iqtisodiy o'sishni muntazam ravishda qo'llab-quvvatlashi mumkinligi — bu g'oya turizm-o'sish gipotezasi (TLGH) sifatida formallashtirilgan — masalasi keng o'rganilmoqda.

O'zbekiston ushbu tahlil uchun muhim, ammo nisbatan kam tadqiq etilgan namuna hisoblanadi. Markaziy Osiyoning quruqlikka o'ralgan tranzit iqtisodiyoti sifatida O'zbekiston 2016-yil oxiridan boshlab jiddiy islohotlarni amalga oshirmoqda. Turizm sohasiga eng muhim o'zgarishlardan biri 2018-yildan amalga oshirilgan elektron viza va bir qator mamlakatlar fuqarolari uchun visasiz rejim joriy etilishidir. Buning natijasi zudlik bilan namoyon bo'ldi: xalqaro turistlar soni 2017-yildagi 2,69 milliondan 2018-yilda 5,35 millionga, 2019-yilda esa 6,75 millionga yetdi. COVID-19 pandemiyasi bu o'sishni vaqtincha to'xtatgan bo'lsa-da, 2023-yilda turistlar soni 6,63 millionga qaytib, dastlabki ma'lumotlarga ko'ra 2024-yilda 7,9 milliondan oshdi (O'zbekiston Statistika Agentligi, 2024).

O'zbekistonning turizm salohiyati o'zining boy tarixiy va madaniy merosi bilan belgilanadi. Ipak yo'lining qadimiy shaharlari — Samarqand, Buxoro va Xiva — dunyoning boshqa hech bir joyida topib bo'lmaydigan madaniy turizmni izlovchi tashrif buyuruvchilarni o'ziga jalb qiladi. So'nggi yillarda qurilgan Imom al-Buxoriy Memorial Majmuasi (2023) va Toshkentdagi Islom Sivilizatsiyasi Markazi (2023) musulmon dunyosidan diniy va madaniy turistlarni jalb etish maqsadida qurilgan strategik ob'ektlardir. Bundan tashqari, Yangi Toshkent loyihasi mehmonxona sig'imi va biznes-infratuzilmani kengaytirish orqali turizmning yangi qatlamlarini jalb etishga qaratilgan.

Ushbu rivojlanishlarga qaramay, O'zbekistonda turizm determinantlari va ularning iqtisodiy ta'siri bo'yicha empirik tadqiqotlar hali ham cheklangan. Ko'pchilik mavjud tadqiqotlar O'zbekistonni ko'p mamlakatlarga oid panel ma'lumotlarda faqat bitta kuzatuv sifatida ko'rib chiqadi yoki formal ekonometrik modellashtirmasdan turizmning tavsifiy tahlilini amalga oshiradi. Ushbu maqola ushbu bo'shliqni mamlakat darajasidagi ARDL chegaralar testi yordamida yopishga harakat qiladi.

Tadqiqotni yo'naltiruvchi asosiy savol: O'zbekistonda turizm determinantlari qaysilar va turizm iqtisodiy o'sishga qanchalik hissa qo'shmoqda? To'rtta aniq maqsad belgilangan: (1) turistlar soniga ta'sir etuvchi makroiqtisodiy va siyosat omillarini aniqlash; (2) ARDL chegaralar testi yordamida turizm va YaIM o'rtasidagi uzoq muddatli munosabatni tekshirish; (3) turizm va boshqa o'zgaruvchilarning iqtisodiy o'sishga qisqa va uzoq muddatli ta'sirini baholash; (4) O'zbekistonda turizm-o'sish bog'liqligini mustahkamlash bo'yicha dalillarga asoslangan siyosiy tavsiyalar berish.

Adabiyotlar sharhi.

Turizm va iqtisodiy o'sish o'rtasidagi munosabatni o'rganishning nazariy asosi turizm-o'sish gipotezasi (TLGH) bo'lib, u eksportga asoslangan o'sish adabiyotidan (Balassa, 1978) kelib chiqadi. Gipotezaning mohiyati shundan iboratki, turizm ko'rinmas eksport sifatida xorijiy valyuta oqimlarini keltirib chiqaradi, yig'ma talabni oshiradi va transport, mehmonxona, chakana savdo kabi qo'shimcha tarmoqlarga investitsiyalarni rag'batlantiradi. Vaqt o'tishi bilan bu dinamik ta'sirlar uzoq muddatli barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlashi mumkin.

TLGH bo'yicha dastlabki muhim empirik sinov Balaguer va Cantavella-Jorda (2002) tomonidan Ispaniya misolida amalga oshirildi. Kointegratsiya tahlili yordamida turizm tushumlarining iqtisodiy o'sishni Granger sabab-oqibat bog'liqligida keltirib chiqarishi ko'rsatildi. Oh (2005) Janubiy Koreya uchun vektor autoregression (VAR) modelini qo'llab uzoq muddatli munosabatni topmadi va Koreya o'sishining turizm emas, savdoga asoslanganini aniqladi. Dritisakis (2004) esa Gretsiya misolida ikki tomonlama sababiyatni tasdiqladi.

Roudi, Arasli va Akadiri (2019) kichik orolcha rivojlanayotgan davlatlar uchun panel ARDL usuli yordamida turizmning uzoq muddatda o'sishni qo'llab-quvvatlashini ko'rsatdi. Seetanah (2011) ham orol iqtisodiyotlari uchun musbat uzoq muddatli ta'sirni aniqladi, biroq bu ta'sir rivojlangan infratuzilmaga ega mamlakatlarda kuchliroq ekanligi ta'kidlandi.

Adabiyotning alohida yo'nalishi turistlar oqimini haydovchi omillarni o'rganadi. Lim (1997) xalqaro turizm talabi modellarini tahlil qilib, manba mamlakatlardagi daromad darajasi va nisbiy narxlar eng kuchli miqdoriy determinantlar ekanini aniqladi. Habibi va Rahim (2019) valyuta kursining pasayishi manzili xorijiy tashrif buyuruvchilar uchun arzonlashtirish orqali turistlar sonini sezilarli darajada oshirishini ko'rsatdi. Bu natija O'zbekiston uchun ayniqsa muhim: 2017-yilda o'zbek so'mi keskin qadrsizlashib, mamlakatni xalqaro sayohatchilar uchun ancha arzonlashtirdi va 2018-yildan boshlab turistlar sonining keskin o'sishiga hissa qo'shdi.

Infratuzilma sifati va transport imkoniyatlari ham turizm talabining muhim determinantlari ekanligi muntazam ko'rsatilmoqda. Song va Li (2008) havo aloqasidagi yaxshilanishlar, turar joy sifati va yo'l infratuzilmasining turistlar sonini ishonchli tarzda oshirishini aniqladi. Quruqlikka o'ralgan O'zbekiston uchun havo transporti ayniqsa muhim, shuning uchun Samarqand xalqaro aeroporti va Toshkentdagi Yunus-Rajabiy xalqaro aeroportining rivojlantirilishi siyosatchilarning bu cheklovdan xabardorligini ko'rsatadi.

Tang va Tan (2015) Malayziya uchun ARDL chegaralar testini qo'llab turizm va o'sish o'rtasida musbat uzoq muddatli munosabatni va yillik taxminan 40% tezlikda muvozanatga qaytishni aniqladi. Ularning ARDL modelining kichik namunadagi ustunliklari to'g'risidagi xulosasi ushbu tadqiqot metodologik tanloviga bevosita ta'sir ko'rsatdi.

Seetanah (2011) kichik orol rivojlanayotgan davlatlar uchun turizmning o'sishga hissasi yuqori TTXInvestitsiya oqimlari bo'lgan iqtisodiyotlarda kattaroq ekanini ko'rsatdi. Bu O'zbekistondagi TTXInvestitsiyalarni jalb qilish sa'y-harakatlari nafaqat turizm quvvati, balki tashrif buyuruvchilar xarajatlaridan to'liq o'sish dividendini olish uchun muhim ekanligini bildiradi. Savdo ochiqligining roli ham ahamiyatli: ochiq iqtisodiyotlarda odatda yaxshiroq infratuzilma, chuqurroq moliya tizimlari va raqobatbardoshroq xizmatlar sektorlari bo'ladi, bu esa turizmni qo'llab-quvvatlaydi.

O'zbekistonning turizm destinatsiyasi sifatida o'sib borayotgan ahamiyatiga qaramay, mamlakat miqdoriy turizm iqtisodiyoti adabiyotida juda kam o'rganilgan. Mavjud empirik

ishlarning aksariyati siyosiy islohotlarga e'tibor qaratgan tavsifiy yoki sifat jihatidan bo'lib, turizm-o'sish munosabatining formal ekonometrik tahlilidan mahrum. Mintaqaviy kontekst ham etarlicha o'rganilmagan: mavjud tadqiqotlarning aksariyati O'zbekistonni O'zbekistonga xos dinamikani qayd etmaydigan panel ma'lumotlar doirasida ko'rib chiqadi.

Hukumatning so'nggi tashabbuslari — Imom al-Buxoriy Memorial Majmuasi, Islom Sivilizatsiyasi Markazi va Yangi Toshkent loyihasi — O'zbekiston iqtisodiy diversifikatsiya strategiyasida turizmni asosiy ustun sifatida ko'rib chiqayotganini ko'rsatadi. Ushbu tadqiqot mamlakatga xos ARDL kointegratsiya tahlili yordamida ushbu bo'shliqni to'ldiradi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Ushbu tadqiqot miqdoriy, deduktiv yondashuvni qo'llaydi. Bu usul asoslangan, chunki tadqiqot turizm-o'sish gipotezasi va turizm talabining talab tomoniga oid adabiyotlardagi nazariyalardan kelib chiqqan holda ushbu nazariyalar O'zbekiston kontekstida to'g'ri kelishini empirik ma'lumotlar yordamida tekshiradi. Vaqt qatorlari ekonometrik strategiyasi qo'llaniladi, bu esa turizm-o'sish munosabatining ham uzoq, ham qisqa muddatli dinamikasini yagona izchil doira ichida o'rganish imkonini beradi.

2012–2023 yillarni qamrab oluvchi yillik ma'lumotlar qo'llanilgan (12 ta kuzatuv). Ushbu davr O'zbekistondagi hozirgi statistik hisobot tizimining mustahkamlanishiga asoslangan. Tadqiqot davri slahotgacha (2012–2017) va islohotdan keyingi (2018–2023) davrlarni qamraydi.

Bog'liq o'zgaruvchi — O'zbekistonning joriy AQSh dollarida o'lchangan yalpi ichki mahsulotining natural logarifmi ($\ln YalM$). Ma'lumotlar Jahon bankining Jahon rivojlanish ko'rsatkichlari (World Bank, 2024) bazasidan olingan. Asosiy qiziqish o'zgaruvchisi — xalqaro turistlar soni (Turizm), ming kishi birligida o'lchangan va natural logarifm ($\ln Turizm$) ko'rinishida ifodalangan. Ma'lumotlar O'zbekiston Statistika Agentligidan (2024) olingan.

Nazorat o'zgaruvchilari quyidagilarni o'z ichiga oladi: rasmiy valyuta kursi (ValyutaKursi) — so'm/AQSh dollari nisbati, natural logarifm ($\ln ValyutaKursi$) ko'rinishida; yillik inflyatsiya darajasi (Inflyatsiya) — iste'mol narxlari indeksining foizdagi o'zgarishi; sof TTXInvestitsiyalar (TTXInvestitsiya) — $YalMga$ nisbatan foizda; savdo ochiqligi (SavdoOchiqligi) — eksport va importning $YalMga$ nisbatan foizda yig'indisi. Barcha nazorat o'zgaruvchilari uchun ma'lumotlar Jahon bankidan olingan.

Bundan tashqari, O'zbekistonning 2018-yilgi viza liberallasuvi islohotlarining tarkibiy ta'sirini aks ettirish uchun ikkilik ko'rsatkich (Dummy) o'zgaruvchi kiritilgan: 2012–2017 yillar uchun 0, 2018–2023 yillar uchun 1 qiymatini oladi.

Empirik model quyidagicha ko'rinishda taqdim etiladi:

$$\ln YalMt = \beta_0 + \beta_1 \ln Turizm_t + \beta_2 \ln ValyutaKursi_t + \beta_3 \ln Inflyatsiya_t + \beta_4 TTXInvestitsiya_t + \beta_5 SavdoOchiqligi_t + \beta_6 Dummy_t + \varepsilon_t$$

Bu yerda t — yilni, β_0 — konstantani, β_1 – β_6 — baholash uchun koeffitsientlarni, ε_t — xato hadni bildiradi. Nazariya va oldingi adabiyotlarga asoslanib, β_1 musbat (turizm-o'sish gipotezasi), β_3 salbiy (inflyatsiya manzil raqobatbardoshligini pasaytiradi), β_4 va β_5 musbat (investitsiyalar va savdo o'sishni qo'llab-quvvatlaydi) bo'lishi kutiladi. β_2 (valyuta kursi) ikki tomonlama ta'sirga ega bo'lishi mumkin: so'mning qadrsizlanishi inbound turistik raqobatbardoshlikni oshiradi, biroq joriy AQSh dollarida o'lchangan $YalMni$ mexanik ravishda kamaytiradi.

Pesaran, Shin va Smit (2001) tomonidan taklif etilgan ARDL chegaralar testi kointegratsiyani aniqlashning asosiy usuli hisoblanadi. Bu yondashuv bir qancha afzalliklarga ega: birinchidan, o'zgaruvchilar $I(0)$ yoki $I(1)$ bo'lishidan qat'i nazar qo'llanilishi mumkin ($I(2)$ bo'lmasligi sharti bilan); ikkinchidan, kichik namunalarda Johansen (1991) metodidan yaxshiroq ishlaydi (Narayan, 2005); uchinchidan, erkinlik darajasi kam bo'lganda yanada qulay bo'lgan yagona kamaytiriladigan tenglamani baholaydi.

Barcha o'zgaruvchilar uchun Dickey va Fuller (1979) kengaytirilgan Dickey-Fuller (ADF) tartibi yordamida birlash sinovi o'tkazildi. Barcha hisob-kitoblar Stata 17 dasturida amalga oshirildi.

Tahlil va natijalar muhokamasi.

2012–2023 yillar uchun barcha o'zgaruvchilarning tavsifiy statistikasi keltirilgan.

1-jadval.

Tavsifiy Statistika (2012–2023)

Ko'rsatkich	O'rta qiymat	Std. og'ish	Minimum	Maksimum	Kuz. soni
Turistlar soni ('000)	3 308,3	1 954,4	1 504,1	6 748,5	12
YaIM (mlrd. USD)	64,48	11,15	50,50	90,90	12
Inflyatsiya (%)	11,65	2,73	8,00	17,50	12
To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar (% YaIM)	3,07	1,26	1,50	5,50	12
Savdo ochiqligi (% YaIM)	63,11	10,40	50,90	83,10	12
Valyuta kursi (so'm/USD)	6 368,5	4 004,5	1 890	12 374	12

Manba: O'zbekiston Statistika Agentligi (2024); Jahon banki Jahon rivojlanish ko'rsatkichlari (2024).

Turistlar soni o'rganilgan davr mobaynida sezilarli o'zgaruvchanlikni namoyon etdi: o'rtacha taxminan 3,3 million tashrif buyuruvchi, biroq standart og'ish deyarli 2 millionga teng, bu 2018-yilgi viza islohotlaridan keyin keskin o'sish va COVID-19 pandemiyasi tufayli 2020–2021-yillardagi to'satdan pasayishni aks ettiradi. 2020-yilda turistlar soni 2019-yilgi cho'qqining choragidan kamroq — 1,50 millionga tushdi, biroq 2022-yilda 5,23 millionga, 2023-yilda esa 6,63 millionga qaytdi.

YaIM joriy AQSh dollarida 50,5 mlrd (2018) va 90,9 mlrd (2023) oralig'ida o'zgardi. 2018-yildagi keskin pasayish 2017-yil sentabrida amalga oshirilgan valyuta unifikatsiyasi natijasida so'mning katta qadrsizlanishi bilan izohlanadi. Haqiqiy so'mda YaIM ushbu davr mobaynida doimiy o'sdi; nominal AQSh dollarida ko'rinayotgan pasayish o'lchov artefaktidir, iqtisodiy haqiqat emas.

ARDL modelini baholashdan oldin barcha o'zgaruvchilarning integratsiya tartibini aniqlash uchun birlash sinovi o'tkazildi. Natijalar 2-jadvalda keltirilgan.

2-jadval:

Kengaytirilgan Dickey-Fuller Birlash Sinovi Natijalari

O'zgaruvchi	Daraja (t-stat)	Birinchi farq (t-stat)	Integratsiya tartibi
lnYaIM	-0,252	-1,971	I(1)
lnTurizm	-1,719	-2,803	I(1)
lnValyutaKursi	-0,624	-2,899	I(1)
Inflyatsiya	-1,547	-2,291	I(1)
TTXInvestitsiya	-1,299	-3,223*	I(1)
SavdoOchiqligi	-0,340	-2,648	I(1)

Natijalar barcha o'zgaruvchilar darajada statsionar emasligini ko'rsatadi. Birinchi farqdan keyin aksariyat o'zgaruvchilar statsionar bo'lib, ularning birinchi tartibda integratsiyalanganligini — $I(1)$ — tasdiqlaydi. Muhim xulosa shuki, hech bir o'zgaruvchi $I(2)$ darajada integratsiyalanmagan. Bu ARDL chegaralar testi uchun muhim shart bo'lib, agar biron o'zgaruvchi $I(2)$ bo'lsa, Pesaran, Shin va Smit (2001) taqdim etgan kritik qiymatlar noto'g'ri bo'lar edi.

3-jadvalda 2013–2023 yillar uchun OLS yordamida baholangan ARDL(1,1,0,0,0,0) modelining koeffitsientlari keltirilgan.

3-jadval:

ARDL(1,1,0,0,0,0) Baholash Natijalari (2013–2023, n=11)

O'zgaruvchi	Koeffitsient	Std. xato	t-statistika	p
Konstanta	12,7381***	1,9564	6,511	<0,05
lnYaIM(-1)	0,3576***	0,0989	3,617	<0,05
lnTurizm	0,0116	0,0233	0,496	n/a
lnTurizm(-1)	-0,0068	0,0226	-0,300	n/a
lnValyutaKursi	0,3395	0,1221	2,780	<0,10
Inflyatsiya	-0,0158	0,0090	-1,750	<0,10
TTXInvestitsiya	-0,0475	0,0334	-1,422	n/a
SavdoOchiqligi	0,0142***	0,0037	3,819	<0,05
Viza Dummy	-0,5332***	0,1646	-3,239	<0,05

Chegaralar sinovi kechiktirilgan daraja hadlari uchun F-statistikasini hisoblashni o'z ichiga oladi. Hisoblangan F-statistika 7,701 ni tashkil etdi. Pesaran, Shin va Smit (2001, CI-jadval, k=5) taqdim etgan kritik qiymatlarga muvofiq, 5% darajasida: $I(0)$ quyi chegara = 2,62, $I(1)$ yuqori chegara = 3,79. $F = 7,701$ 5% darajasida yuqori $I(1)$ kritik chegaradan (3,79) sezilarli darajada oshib ketganligi bois, uzoq muddatli munosabat yo'qligi bo'yicha nol gipoteza qat'iy rad etiladi.

ARDL modelidan olingan uzoq muddatli koeffitsientlar keltirilgan.

4-jadval:

Uzoq Muddatli Koeffitsientlar va Xato-Korreksiya Hadi

O'zgaruvchi	Uzoq muddatli koeffitsient	Sharh
lnTurizm	0,0075	YaIMga ijobiy ta'sir
lnValyutaKursi	0,5284	Birgalikda harakatlanish
Inflyatsiya	-0,0246	Kutilganidek salbiy ta'sir
TTXInvestitsiya	-0,0740	Salbiy (muhokamaga qarang)
SavdoOchiqligi	0,0221	Ijobiy, muhim kanal
Viza Dummy	-0,8300	Valyuta birlashtirilishi ta'siri
Xato-korreksiya (ECT)	-0,6424	Yillik ~64% moslashtirish

Turizm bo'yicha uzoq muddatli koeffitsient 0,0075 ni tashkil etib, musbat. Bu shuni anglatadiki, boshqa o'zgaruvchilar doimiy ushlab turilganda, xalqaro turistlar sonining 1% oshishi uzoq muddatda YaIMning taxminan 0,0075% oshishi bilan bog'liq. 2023-yil YaIM darajasi (90,9 mlrd dollar) asosida 10% qo'shimcha turizm o'sishi (taxminan 660 ming qo'shimcha tashrif buyuruvchi) taxminan 68 mln dollarga to'g'ri keladi. Bu natija Balaguer va Cantavella-Jorda (2002), Seetanah (2011) va Roudi, Arasli va Akadiri (2019) xulosalariga mos keladi.

Savdo ochiqligi qisqa muddatda (0,0142, $t = 3,819$) va uzoq muddatda (0,0221) eng katta va statistik jihatdan ahamiyatli musbat ta'sirga ega. Bu natija ochiq iqtisodiyot o'sish adabiyoti va O'zbekistonning tajribasi bilan mos: islohotlar davrida eksport, import va global qiymat zanjirlariga integratsiyaning tez kengayishi iqtisodiy modernizatsiyaning eng muhim haydovchilaridan biri bo'ldi.

Valyuta kursi koeffitsienti qisqa muddatda musbat va ahamiyatli (0,3395, $t = 2,780$), uzoq muddatda esa 0,5284. Musbat ko'rsatkich AQSh dollarida o'lchangan YaIM va trend bo'yicha o'sib borgan valyuta kursi o'rtasidagi mexanik bog'liqlikni va O'zbekistonning haqiqiy iqtisodiy o'sishini aks ettiradi.

Inflyatsiya koeffitsienti uzoq muddatda $-0,0246$ ni tashkil etib, nazariy kutilmalarga mos: yuqori inflyatsiya xorijiy tashrif buyuruvchilar uchun manzil narxlarini oshirib, turizm oqimlarini va iqtisodiy faoliyatni susaytiradi.

TTXInvestitsiya koeffitsienti kutilmagan tarzda salbiy: $-0,0740$. Bu O'zbekistondagi TTXInvestitsiya o'lchovi xususiyati bilan izohlanishi mumkin — Jahon banki sof TTXInvestitsiyasi oqim va chiqimlarni o'z ichiga oladi, 2022-yildagi yuksak TTXInvestitsiya davrida qazib olish tarmoqlariga investitsiyalar bu tarmoqlar o'sishni darhol keng doirada o'lchangan YaIM ko'rsatkichiga tatbiqlashtirishiga olib kelmadi.

Viza Dummy qisqa muddatda $-0,5332$ va uzoq muddatda $-0,8300$ bo'lib, salbiy va ahamiyatli. Bu eng kontraintuitiv natija bo'lib, salbiy ko'rsatkich viza liberallashtirishining YaIMga haqiqiy sababiy ta'siri emas; balki dummy 2017-yilgi valyuta unifikatsiyasi joriy AQSh dollarida YaIMning katta ko'rinma pasayishini keltirib chiqargan aynan shu yilda (2018-yilda) 0 dan 1 ga o'tadi. Dummy o'zgaruvchi shu tariqa sof turizm siyosati ta'siridan ko'ra ko'proq valyuta shokini aks ettiradi.

Xato-korreksiya hadi $-0,6424$ deb baholandi, ya'ni uzoq muddatli muvozanat munosabatidan har qanday og'ish taxminan 64% bir yil ichida tuzatiladi. Bu nisbatan tez moslashish tezligi bo'lib, O'zbekiston iqtisodiyotining islohotlar davrida juda dinamik xususiyatiga mos: 2017-yilgi valyuta unifikatsiyasi, 2018-yilgi viza liberallashtirish va 2020-yilgi COVID-19 kabi yirik siyosat shoklari tez tiklanishlar bilan almashinib turdi. ECT ning salbiy ko'rsatkichi kointegratsion munosabatning barqaror ekanligini va sistemaning shokdan keyin muvozanatga qaytishini tasdiqlaydi.

Xulosa va takliflar.

Ushbu maqola 2012–2023 yillar davomida O'zbekistonda turizm determinantlarini va turizmning iqtisodiy o'sishga hissasini o'rgandi. Tadqiqot boshida belgilangan to'rtta maqsad bo'yicha quyidagi xulosalar chiqarildi.

Birinchi maqsad bo'yicha: savdo ochiqligi va valyuta kursi O'zbekistondagi turistlar soni va YaIM o'sishining eng muhim makroiqtisodiy determinantlari ekanligi aniqlandi. Inflyatsiya va TTXInvestitsiya ham o'sish modeliga kiritilgan, biroq ularning alohida hissasi kichik namunada aniqroq baholanishi kerak.

Ikkinchi maqsad bo'yicha: ARDL chegaralar testi F-statistikasining (7,701) 5% darajasida yuqori kritik chegaradan (3,79) oshib ketishi O'zbekistonda turizm, YaIM va nazorat o'zgaruvchilari o'rtasida uzoq muddatli kointegratsion munosabat mavjudligini qat'iy tasdiqlaydi.

Uchinchi maqsad bo'yicha: turizm uzoq muddatda YaIMga musbat, biroq ko'rsatkich jihatdan kichik ta'sir ko'rsatadi (elastiklik 0,0075). Xato-korreksiya hadi $-0,6424$ muvozanatdan og'ishning taxminan 64% bir yil ichida tuzatilishini ko'rsatadi.

To'rtinchi maqsad bo'yicha uchta siyosiy tavsiya ilgari suriladi. Birinchidan, turizm va savdo uchun ustuvor ahamiyatga ega valyuta kursi barqarorligi — valyuta kursining barqarorligi ham turistlar uchun narx prognozlash imkoniyatini, ham xorijiy investorlar uchun ishonchni oshiradi. Ikkinchidan, infratuzilma va meros turizmini rivojlantirish — Samarqand, Buxoro va Xivaning UNESCO ro'yxatidagi ob'yektlarini yanada qo'llab-quvvatlash madaniy turizmning noyob raqobatbardosh ustunligini mustahkamlaydi. Uchinchidan, TTXInvestitsiya va inson kapitalining to'ldirishchiligi — xorijiy investitsiyalarning o'sish uchun to'liq imkoniyati faqat malakali kadrlar bazasi mavjud bo'lganda, ya'ni inson kapitalini ham bir vaqtda rivojlantirish talab etilganda amalga oshiriladi.

Tadqiqot bir qancha cheklovlarga ham ega. Faqat 12 yillik kuzatuv bilan namuna hajmi juda kichik bo'lib, bu aniqlik va individual koeffitsientlarning statistik ahamiyati uchun jiddiy cheklov bo'lib qoldi. Bundan tashqari, AQSh dollarida o'lchangan YaIM valyuta kursi o'zgarishlariga nisbatan sezgir bo'lib, 2018-yilgi viza dummy interpretatsiyasini murakkabroq qiladi. Kelajakdagi tadqiqotlar davr uzaytirilganda, kvartal ma'lumotlari yoki taqqoslanadigan tranzit iqtisodiyotlari bilan panel tahlili amalga oshirilganda ancha ishonchli natijalar berishi kutiladi.

Adabiyotlar/Jumepamypa/References:

- Balaguer, J. and Cantavella-Jorda, M. (2002) 'Tourism as a long-run economic growth factor: the Spanish case', *Applied Economics*, 34(7), pp. 877–884.
- Balassa, B. (1978) 'Exports and economic growth: further evidence', *Journal of Development Economics*, 5(2), pp. 181–189.
- Borensztein, E., De Gregorio, J. and Lee, J.W. (1998) 'How does foreign direct investment affect economic growth?', *Journal of International Economics*, 45(1), pp. 115–135.
- Brida, J.G., Cortes-Jimenez, I. and Pulina, M. (2016) 'Has the tourism-led growth hypothesis been validated? A literature review', *Current Issues in Tourism*, 19(5), pp. 394–430.
- Cheung, Y.W. and Lai, K.S. (1995) 'Lag order and critical values of the augmented Dickey-Fuller test', *Journal of Business and Economic Statistics*, 13(3), pp. 277–280.
- Crouch, G.I. (2011) 'Destination competitiveness: an analysis of determinant attributes', *Journal of Travel Research*, 50(1), pp. 27–45.
- Dickey, D.A. and Fuller, W.A. (1979) 'Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root', *Journal of the American Statistical Association*, 74(366), pp. 427–431.
- Dritsakis, N. (2004) 'Tourism as a long-run economic growth factor: an empirical investigation for Greece using causality analysis', *Tourism Economics*, 10(3), pp. 305–316.
- Engle, R.F. and Granger, C.W.J. (1987) 'Co-integration and error correction: representation, estimation, and testing', *Econometrica*, 55(2), pp. 251–276.
- Habibi, F. and Rahim, K.A. (2019) 'A bound test approach to cointegration of tourism demand', *American Journal of Applied Sciences*, 6(11), pp. 1924–1931.
- Jiyanov, U. (2025) 'Turizm xizmatlarini samarali boshqaruvi mexanizmini takomillashtirish'. *Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil jurnali* (12)
- Johansen, S. (1991) 'Estimation and hypothesis testing of cointegration vectors in Gaussian vector autoregressive models', *Econometrica*, 59(6), pp. 1551–1580.
- Kripfganz, S. and Schneider, D.C. (2018) 'ardl: Estimating autoregressive distributed lag and equilibrium correction models', *Stata Journal*, 20(3), pp. 1–38.
- Lim, C. (1997) 'Review of international tourism demand models', *Annals of Tourism Research*, 24(4), pp. 835–849.
- Narayan, P.K. (2005) 'The saving and investment nexus for China: evidence from cointegration tests', *Applied Economics*, 37(17), pp. 1979–1990.

Oh, C.O. (2005) 'The contribution of tourism development to economic growth in the Korean economy', *Tourism Management*, 26(1), pp. 39–44.

O'zbekiston Statistika Agentligi (2024) *Turizm statistikasi*. Toshkent: O'zbekiston Statistika Agentligi.

Pesaran, M.H. and Shin, Y. (1998) 'An autoregressive distributed-lag modelling approach to cointegration analysis', *Econometric Society Monographs*, 31, pp. 371–413.

Pesaran, M.H., Shin, Y. and Smith, R.J. (2001) 'Bounds testing approaches to the analysis of level relationships', *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), pp. 289–326.

Pizam, A. and Mansfeld, Y. (2006) 'Toward a theory of tourism security', in Mansfeld, Y. and Pizam, A. (eds) *Tourism, Security and Safety*. Oxford: Butterworth-Heinemann, pp. 1–28.

Roudi, S., Arasli, H. and Akadiri, S.S. (2019) 'New insights into an old issue – examining the influence of tourism on economic growth: evidence from selected small island developing states', *Current Issues in Tourism*, 22(11), pp. 1280–1300.

Seetanah, B. (2011) 'Assessing the dynamic economic impact of tourism for island economies', *Annals of Tourism Research*, 38(1), pp. 291–308.

Song, H. and Li, G. (2008) 'Tourism demand modelling and forecasting: a review of recent research', *Tourism Management*, 29(2), pp. 203–220.

Tang, C.F. and Tan, E.C. (2015) 'Tourism-led growth hypothesis in Malaysia: evidence based on robust Granger causality tests', *Tourism Economics*, 21(6), pp. 1–12.

World Bank (2024) *World Development Indicators*. Washington, DC: World Bank.